

СВІТ-СИСТЕМА ТА СВІТОВА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВ: ПОРІВНЯННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ МОДЕЛЕЙ

Макросоціологічний аналіз сучасної світової сукупності суспільств в основному здійснюється з одночасним застосуванням тільки однієї з двох теоретичних моделей цієї сукупності: або світ-системи, або світової сукупності суспільств. У статті досліджуються загальні та специфічні властивості сучасної світової сукупності суспільств, її основні елементи, підсистеми і структури в їхньому відображенні у цих двох теоретичних моделях. Автор приходять до висновку, що світ-система та світова система суспільств є достатньо відмінними, але взаємодоповнювальними моделями, і, враховуючи більший теоретичний потенціал світової системи суспільств як моделі, пропонує використовувати цю модель як базову для дослідження сучасної світової сукупності суспільств, а результати світ-системних досліджень інтегрувати до неї як суттєві доповнення.

Дослідницьку увагу соціологів привертають сучасні соціальні процеси, що відбуваються у великих соціальних системах та між ними. Причому якщо в межах соціології класичного етапу вивчення соціальних процесів і відносин макrorівня здійснювалось переважно на рівні суспільств і підсистем суспільств, то в сучасній соціології все більше уваги приділяється дослідженню глобальних соціальних процесів і відносин.

Такі соціальні процеси *глобального* рівня, які відбуваються на рівні людства в цілому, надзвичайно різноманітні за змістом та формами. Оскільки вони не можуть відбуватися поза суспільствами чи між суспільствами, то всю сукупність цих процесів доречно вивчати, враховуючи закономірності функціонування суспільств і відносин між ними. Окрім наведеної методологічної аргументації, такий підхід дає можливість співвідносити результати досліджень глобальних соціальних процесів і відносин із надбаннями макросоціології у вивченні суспільств. Виходячи з таких міркувань, людство загалом ми розглядаємо як *світову сукупність суспільств*.

Оскільки напрямок і спосіб аналізу значною мірою визначається обраною дисциплінарною матрицею, або парадигмою (за термінологією Т. Куна), важливо зазначити вихідні методологічні та теоретичні позиції дослідження. При розгляді світової сукупності суспільств, як і будь-

якого іншого об'єкта дослідження, ключовими є основні положення теорії, з позицій якої відбувається вивчення, та характеристики *теоретичної моделі* об'єкта дослідження, сконструйованої у відповідній теорії.

У сучасній соціології найбільш розробленими парадигмами вивчення сучасної світової сукупності суспільств є світ-системний аналіз (world-systems analysis) і макросоціологічний підхід (macrosociological approach)¹, у межах яких побудовано дві моделі цієї сукупності: світ-система (world-system) та світова система суспільств (world system of societies) відповідно. Проблема полягає в тому, що, як правило, застосовується тільки одна з цих двох моделей, а це, на нашу думку, обмежує можливості вивчення світової сукупності суспільств. Тому ми ставимо собі за мету дослідити *основні властивості та принциповий склад світової сукупності суспільств* у їхньому відображенні у двох теоретичних моделях цієї сукупності – світ-системи та світової системи суспільств.

Застосовуючи метод від загального до конкретного, спочатку розглянемо основні властивості світової сукупності суспільств.

Першою *загальною*² властивістю сучасної світової сукупності суспільств є те, що вона є сукупністю всіх суспільств і всіх відносин між ними. Ця властивість відображена як у світ-системі, так і у світовій системі суспільств. І це

¹ Порівняльний аналіз цих двох парадигм викладений у статті: Хуткий Д. О. Сучасна глобальна соціальна система: макросоціологічний підхід та світ-системний аналіз // Наукові записки НаУКМА.– 2006.– Т. 58 (Соціологічні науки).– С. 17–21.

² Тобто властивістю, яка притаманна не лише світовій сукупності суспільств, а й іншим сукупностям.

досить важливо, адже, за результатами досліджень І. Валлерстайна, історично більшість часу одночасно співіснувала певна множина світ-систем – міні-систем, світ-імперій, світ-економік, і тільки у XX столітті до капіталістичної світ-економіки (особливого різновиду світ-економік) увійшли всі суспільства та відповідні окремим суспільствам економічні системи [1, 74–75]. Так само і світової системи суспільств як системи у строгому значенні протягом більшої частини історичного часу не існувало, оскільки прямі зв'язки були переважно між сусідніми суспільствами, які утворювали регіональні системи суспільств. Навіть сучасна світова система суспільств включає низку регіональних – соціальних систем, які завдяки взаємозв'язкам в одній чи декількох сферах соціального життя об'єднують певну сукупність суспільств. Загалом же сучасна світова система суспільств – принаймні з XX століття – включає всі відомі суспільства та всі відносини між ними. Проте не можна виключати ймовірність того, що у віддалених важкодоступних районах існують ізольовані суспільства, які якраз через відсутність взаємозв'язків із іншими суспільствами не інтегровані до світової системи суспільств.

Другою і, напевно, найважливішою загальною властивістю сучасної світової сукупності суспільств, яка відображена в обох моделях, є її *цілісність* – наявність таких властивостей, які не зводяться до властивостей складових світової сукупності суспільств і не виводяться з властивостей її складових. Доведення цілісності світової сукупності суспільств, здійснене у світ-системному аналізі стосовно світ-системи, а в макросоціологічному підході – щодо світової системи суспільств, уможливило розгляд світової сукупності суспільств як *системи*³. Хоча системність світової сукупності суспільств підкреслюється в обох моделях, на підтвердження цього наводиться відмінна аргументація.

Так, у світ-системному аналізі цілісність сучасної світ-системи обґрунтовується такими аргументами. У результаті дослідження світової економіки К. Чейз-Данн дійшов висновку, що завдяки міжнародному розподілу виробництва, глобальним інвестиціям та інтенсивному економічному обміну між різними частинами світової економіки принаймні з середини XX століття існує врівноважена система ефективного розподілу робочої сили та інших дефіцитних ресурсів [2, 72]. Різні частини світ-системи для стабільного забезпечення своїх потреб залежать від

економічного обміну з іншими частинами. Це надало підстави І. Валлерстайну стверджувати, що в сучасному світі існує лише одна світ-система. Єдиний поділ праці у світ-системі означає, що різні регіони залежать від економічного обміну з іншими регіонами для постійного і плавного забезпечення потреб цих регіонів, – тільки світ-система, на відміну від її частин, є самодостатньою у сенсі стабільного забезпечення власних потреб [1, 74–75]. Це означає, що світ-система справді має властивості, які не зводяться до властивостей її складових і не виводяться з них, а отже, є цілісною. Таким чином, за критерієм існування єдиного (у наведеному значенні) поділу праці сучасна світова сукупність суспільств утворює *єдину світ-систему*.

У макросоціологічному підході існує низка поглядів на те, що обумовлює цілісність сучасної світової сукупності суспільств. Слід зазначити, що деякі соціологи у вивченні сукупності сучасних суспільств фактично використовують розробки, здійснені в межах світ-системного аналізу. Наприклад, Дж. В. Расселл розглядає світ-систему як мережу економічних взаємозв'язків між суспільствами світу [3, 248]. У розумінні С. К. Сандерсона світ-системою є будь-яка велика соціальна система, яка має високий рівень автономії, широкий поділ праці та множинність культурних груп [4, 422]. Очевидно, що визначення цілісності світової сукупності суспільств через її автономність, яка спирається на економічні взаємозв'язки та широкий поділ праці, є аналогічним визначенню цієї цілісності через єдиний поділ праці. Таке бачення світ-системи згаданими представниками макросоціології є достатньо близьким до світ-системи у світ-системному аналізі й порівняно мало додає до пояснювальних можливостей останньої. Тому макросоціологічні версії моделі світової сукупності суспільств, які беруть за основу модель світ-системи в інтерпретації світ-системного аналізу, ми не розглядаємо.

Якісно відмінні погляди на те, що спричиняє цілісність світової сукупності суспільств, у своїх макросоціологічних теоріях презентують такі соціологи, як М. Е. Ольсен та Г. Ленські. В еколого-економічно-еволюційній теорії М. Е. Ольсена (ecological-economic-evolutionary theory by M. E. Olsen) світова сукупність суспільств представлена як світова система, що як цілісність виникає внаслідок численних відносин між суспільствами, які утворюють «єдину функціональну систему економічних та політичних

³ Тут і далі система розглядається як сукупність елементів і відношень між ними, що утворюють цілісність.

взаємозалежностей» [5, 90]. На нашу думку, важливим є те, що М. Е. Ольсен, використовуючи результати світ-системних досліджень, розглядає світову систему не як світ-систему, а як систему суспільств, тобто аналізує глобальні економічні та політичні відносини стосовно суспільств. В екологічно-еволюційній теорії Г. Ленські (ecological-evolutionary theory by G. Lenski) світова сукупність суспільств постає як світова система суспільств. За Г. Ленські, світова сукупність суспільств набуває цілісності завдяки інтенсивним прямим і непрямим взаємозв'язкам між суспільствами, внаслідок яких формується єдина складна й інтегрована світова система суспільств [6, 51]. Згідно з наведеними поглядами, світовій сукупності суспільств притаманна така сукупність властивостей економічних, політичних та інших взаємозв'язків між суспільствами, які, очевидно, не зводяться до властивостей суспільств і не виводяться з них. Це дає підстави вважати її цілісною. Отже, у макросоціологічній моделі світової сукупності суспільств окремі суспільства завдяки взаємозв'язкам в економічній, політичній та інших сферах соціального життя утворюють цілісність, що дає підстави розглядати їхню сукупність як *світову систему суспільств*.

Як бачимо, під час розгляду загальних системних властивостей сучасної світової сукупності суспільств виявились також і її специфічні⁴ системні властивості, за якими світ-система та світова система суспільств суттєво відрізняються.

Першою специфічною властивістю світової сукупності суспільств як світ-системи є наявність *єдиного поділу праці* – різновиду економічних взаємозв'язків. Також варто зауважити, що сучасну світ-систему І. Валлерстайн відносить до одного з двох родів світ-систем (світ-імперій і світ-економік), класифікуючи її як світ-економіку, тобто світ-систему без єдиної політичної системи [1, 75]. А саму світ-економіку називає капіталістичною, оскільки внутрішня логіка (чи закономірність) цієї світ-економіки змушує економічних суб'єктів прагнути найбільшого прибутку та нескінченного накопичення капіталу [1, 108]. Таким чином, другою специфічною властивістю світової сукупності суспільств як світ-системи є превалювання *капіталістичних* відносин.

Основною специфічною властивістю світової сукупності суспільств як світової системи су-

спільств є наявність *єдиної* сукупності економічних, політичних та інших видів взаємозв'язків між суспільствами. Крім того, у світовій сукупності суспільств відбувається взаєморегуляція, яка здійснюється через різноманітні впливи одних суспільств на інші, що дає підстави вести мову про таку сукупність як саморегулятивну систему. Регуляцію та її різновиди ми розглядаємо з позицій концепції суспільства як системи процесів В. Є. Хмелька, відповідно до якої саморегуляція – це процес упорядкування певної множини процесів або гальмування їхнього розупорядкування, що здійснюється через їхню взаємодію між собою⁵ [7, 2–4]. Оскільки світова система суспільств включає всі людські суспільства, вона не має соціального зовнішнього середовища, а тільки біофізичне. Через це не знає зовнішніх регулятивних впливів і в термінах теорії В. Є. Хмелька може бути класифікована як автономно саморегулятивна система. З цієї точки зору світова система суспільств має ще одну специфічну властивість – *автономність саморегуляції*.

Вивчаючи світову сукупність суспільств із позицій системного підходу, після визначення її системних властивостей, відображених в обох моделях, ми переходимо до аналізу її *складових*.

У ролі найменших значимих частин світової сукупності суспільств як світ-системи виступають локальні економіки – економічні системи окремих країн [1, 89] у межах націй-держав (nation-states), що у соціології відповідає їхньому розгляду в межах суспільств. Тому економічні системи країн у світ-системі ми розглядаємо як аналогічні економічним підсистемам суспільств. У макросоціологічних теоріях М. Е. Ольсена та Г. Ленські при дослідженні світової сукупності суспільств як світової системи суспільств найменшими одиницями аналізу виступають окремі суспільства [5, 90; 6, 51]. Вибір суспільства як одиниці аналізу не випадковий, оскільки суспільства є саморегулятивними системами, що за В. Є. Хмельком означає: упорядкування процесів у системі здійснюється через взаємодію цих процесів між собою. Суспільство ми визначаємо як саморегулятивну соціальну систему, яка складається з людей, засобів до життя людей і суспільних відношень. Отже, *елементами* світової сукупності суспільств, відображеними у світ-системі, є економічні системи країн, які у нашому підході розуміються як економічні

⁴ Тобто такі, які не притаманні жодній системі, а тільки сучасній світовій сукупності суспільств.

⁵ Регуляція при цьому визначається як «процес упорядкування якого-небудь процесу або процесів» [7, 2].

підсистеми суспільств, а у світовій системі суспільств – суспільства як саморегулятивні соціальні системи.

Із позицій світ-системного аналізу основні відношення між елементами світ-системи описуються в економічних термінах: поділ праці, виробництво, інвестиції, товарообмін, торгівля тощо. Оскільки в сучасній капіталістичній світ-економіці основною цільовою функцією економічної діяльності є збільшення прибутку та накопичення капіталу, основний акцент світ-системних досліджень зроблено на аналізі відносин обміну вартостей та отримання додаткової вартості. Наприклад, при дослідженні відносин між регіонами світ-системи відмічається їхня несиметричність, яка полягає в тому, що одні регіони привласнюють більшу частину додаткової вартості, а інші – меншу [1, 86–91]. У макросоціологічній моделі світової сукупності суспільств розглядається відношення поширеності суспільств різних типів, процеси та наслідки адаптації суспільств до зовнішнього соціального середовища, взаємодії між суспільствами [6, 70–74]. Отже, *структура* світової сукупності суспільств (сукупність відношень між її елементами) у світ-системі відображена як множина відповідних економічних відносин, а у світовій системі суспільств – як множина усіх відносин між суспільствами в усіх сферах соціального життя.

Як основні підсистеми світ-системи виділяють ядро, напівпериферію і периферію. Позиція кожної окремої локальної економіки в одній із цих підсистем визначається через переважання одного з двох типів виробництва: капіталомісткого та трудомісткого, – економіку з превалюванням капіталомісткого виробництва відносять до ядра; економіку, у якій домінує трудомістке виробництво, – до периферії; економіку, у якій приблизно в однакових пропорціях поєднуються ці два типи виробництва, – до напівпериферії [2, 77]. У моделі світової системи суспільств типологія і перелік основних підсистем розроблені порівняно мало. У ролі підсистем світової системи суспільств ми вважаємо доцільним розглядати регіональні системи суспільств, які визначаємо як відносно саморегулятивні соціальні

системи, що складаються із суспільств та відношень між ними. Такі системи суспільств утворюються через формування стабільних упорядкованих міжсуспільних відносин, які становлять певну цілісність. Очевидно, регіональні системи суспільств виникають на основі міжсуспільних відносин у різних сферах соціального життя, і тому деякі суспільства можуть входити до більше ніж однієї регіональної системи суспільств. Таким чином, основні *підсистеми* світової сукупності суспільств відображені у світ-системі як ядро, напівпериферія та периферія, а у світовій системі суспільств – як регіональні системи суспільств, об'єднані міжсуспільними відносинами в тих чи інших сферах соціального життя.

Отже, тільки загальні властивості світової сукупності суспільств наявні й у світ-системі, й у світовій системі суспільств, а специфічні властивості цієї сукупності в цих моделях відтворені по-різному. Світ-система та світова система суспільств також відмінно відображають структуру світової сукупності суспільств, і тому між виділеними в цих моделях елементами, підсистемами та структурами спостерігаються значні відмінності. У цілому можемо стверджувати, що світ-система та світова система суспільств є теоретичними моделями одного об'єкта – сучасної світової сукупності суспільств, але світ-система відбиває в основному структуру економічних міжсуспільних відносин, а світова система суспільств – структуру міжсуспільних відносин у всіх сферах соціального життя. Однак дослідження з використанням моделі світ-системи є достатньо ґрунтовними та детальними, тоді як теоретичний потенціал світової системи суспільств у вивченні світової сукупності суспільств поки що повністю не реалізований. Зважаючи на це, для подальшого дослідження міжсуспільних відносин у сучасній світовій сукупності суспільств у багатьох випадках, на нашу думку, *світову систему суспільств* доцільно використовувати як *базову модель*, а дослідження міжсуспільних відносин із позицій світ-системного аналізу інтегрувати до базової моделі як суттєві та важливі доповнення у сфері економічних відносин.

1. Wallerstein I. The Essential Wallerstein.– New York: The New Press, 2000.– 471 p.
2. Chase-Dunn C. K. Global Formation. Structures of the World-Economy.– Cambridge: Blackwell Publishers, 1989.– 419 p.
3. Russell J. W. Introduction to Macrosociology.– 2-nd ed.– Upper-Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1996.– 271 p.
4. Sanderson S. K. Macrosociology. An Introduction to Human Societies.– 4-th ed.– New York: Longman, 1999.– XXI p., 469 p.
5. Olsen M. E. Societal Dynamics. Exploring Macrosociology.– New Jersey: Prentice-Hall, 1991.– XV p., 623 p.
6. Lenski G., Nolan P., Lenski J. Human Societies. An Introduction to Macrosociology.– 7-th ed.– New York: McGraw-Hill, 1995.– 525 p.
7. Хмелько В. Форми регуляції і саморегуляції: зародження, досоціальна еволюція і соціогенез (рукопис; електронна версія), 2007.– 35 с.

D. Khutkyy

WORLD-SYSTEM AND WORLD SYSTEM OF SOCIETIES: COMPARISON OF THEORETICAL MODELS

Macrosociological analysis of the modern world totality of societies is conducted mostly by simultaneous application of only one of the two theoretical models of this totality: either world-system or world system of societies. The general and specific properties of the modern world totality of societies, its principal elements, subsystems and structures as they are reflected in the two theoretical models are studied in the issue. The author comes to the conclusion that world-system and world system of societies are considerably different, but complementary models, and, taking into consideration the larger theoretical potential of world system of societies as a model, suggests applying this model as basic for the research of the modern world totality of societies, whereas results of world-systems researches integrating to the basic model as essential supplements.

УДК 316. 613.5–053.6

Вах Т. С.

ДЕФІНІЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ В ЗАРУБІЖНІЙ І ВІТЧИЗНЯНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

Для пояснення суспільних процесів і явищ, подальшого осмислення проблем розвитку історії та індивідуального життя, конструювання соціальної дійсності важливе теоретико-методологічне значення має уявлення про характерні для певної соціально-економічної системи особливості, пов'язані із соціокультурними умовами формування індивідів і своєрідністю способу їхнього життя. Об'єктом соціологічних досліджень у даному напрямку є спільні типові соціальні характеристики, які дослідники визначають як «соціальний характер». Дане дослідження пов'язане з вирішенням низки концептуальних питань, серед яких: здійснення аналізу дефініцій соціального характеру в працях зарубіжних та українських науковців, розкриття й уточнення категорії «соціальний характер», визначення його сенсу й пізнавальних можливостей у розробці актуальних в умовах сьогодення досліджень соціокультурного спрямування.

Категорія соціального характеру несе в собі велике пізнавально-методологічне навантаження в широкому колі соціальних розвідок, однак досі залишається концептуально неусталеною. Сучасні соціологічні дослідження детально описують локальні прояви соціального характеру, які свідчать про зміну соціальної структури, системи цінностей і норм, процесів маргіналізації, формування нових стилів життя (В. Танчер, А. Ручка, О. Злобіна, К. Альбуханова-Славська, Б. Паригін, Г. Андрєєва, Л. Сохань, Л. Морозова, Л. Анциферова, В. Москаленко, Л. Орбан-Лембрик). Аналіз цих наукових праць дозволяє по-новому окреслити концепцію соціального характеру як моделі соціально-історичного типу

особистості. Виходячи з актуальності такого дослідження **метою** даної статті є розкриття й уточнення категорії «соціальний характер» як теоретичного інструментарію для розуміння складних соціокультурних процесів, що спостерігаються в суспільстві. Це передбачає виконання таких **завдань**: аналіз класичних зарубіжних теорій соціального характеру; розгляд поняття національного характеру в дослідженнях українських науковців; уточнення терміна «соціальний характер» із позицій соціокультурного підходу в соціології. Вказана методологія дослідження людини та суспільства спрямовує пізнання на перехід між соціальними відносинами й культурою, їхнє взаємопроникнення [1]. У цьому сенсі культура для